

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.12-3.01>

Жиравецький Т.М.

здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СИСТЕМІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УЧЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ)

Постановка проблеми. На сучасному перехідному етапі розвитку та впровадження земельної реформи в Україні найважливішим завданням залишається проблема реформування відносин у сфері земельної власності. Становлення української державності проходить в досить непростих умовах і складній суспільно-політичній обстановці. В таких умовах особливого значення набувають земельні відносини, пов'язані, мабуть, з найголовнішим питанням економіки країни в цілому: з питанням права власності на землю. Відтак, на даний момент перед нашою державою стоїть складне завдання завершення реформування земельних відносин та створення української національної системи землекористування, яка дозволила б поєднати свободу володіння землею, її ефективне використання та соціальну справедливість при розподілі землі. У зв'язку з цим найбільшої актуальності набуває питання про можливість і доцільність запровадження тих чи інших форм власності на землю, так як різні форми земельної власності здатні вплинути на земельні відносини, покращуючи їх зміст або перешкоджаючи їх розвитку.

Стан дослідження. В сучасних умовах проблематика пов'язана із дослідженням правового регулювання земельних відносин посідає чільне місце серед наукових досліджень провідних вчених - філософів, економістів та правників, відтак, серед останніх варто виділити особливий внесок таких як: Б. С. Бачур, О. О. Барабаш, М. Ю. Бурдін, О. С. Гиляка, О. М. Головка, В. Д. Гончаренко, К. Р. Добкіна, Є. С. Дурнов, В. Р. Жвалюк, Ю. М. Кири-

ченко, О. Л. Копиленко, В. С. Кульчицький, М. Є. Махаринець, Ю. О. Подолян, В. В. Росіхін, В. В. Руденко, С. М. Стременовський, Ю. М. Рабінович, В. М. Юрченко, М. М. Шервердін, А. Є. Шевченко, О. Н. Ярмиш тощо. Водночас, беззаперечним постає той факт, в історико-правовій науці немає комплексних робіт, в яких в широкому історико-правовому контексті простежувалася б еволюція поземельних відносин та форм власності протягом усього історико-правового періоду знаходження українських земель у складі Російської імперії. За цей час неодноразово змінювалися уявлення про правову природу поземельних відносин, титулах землеволодіння та землекористування, права на землю тих, хто її обробляє. Натомість в опублікованих роботах, з цієї проблематики, є ряд аспектів, які потребують подальшої поглибленої розробки. Тому розгляд цих процесів в історико-правовому ракурсі є вельми важливим і актуальним.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз становлення та трансформації земельних правовідносин у системі політико-правових учень (на прикладі XVIII – першої половини XX століття).

Виклад основного матеріалу. Земельне питання протягом всієї багатовікової історії було одним з найскладніших. Для того, щоб пізнати будь-яке явище, потрібно вивчити, як воно виникло, розвивалося і що являє собою на даний момент. Такого ж підходу вимагає і складне земельне питання, питання володіння землею як об'єктом цивільних прав. Зем-

ля, як найдавніший і необхідний об'єкт прав, має, мабуть, найдовшу історію свого розвитку. У зв'язку з цим важко не погодитися з М.Ф. Володимирським-Будановим, який правильно зауважує, що як тільки люди осідають і переходять до заняття землеробством, у них з'являється необхідність, по-перше, права на частину земної поверхні для влаштування постійного (осілого) житла - для дому та, по-друге, права на окрему ділянку землі для обробки і для інших цілей господарського користування [1, с. 494].

Безумовно, слід погодитися з відомим цивілістом К. П. Победоносцевим в тому, що історія розвитку поняття про власність в застосуванні до нерухомості, до землі йде в паралель з історією публічного права [2, с. 200]. Дійсно, питання володіння землею як основним видом майна, було в суспільстві з тих пір, як виникла, напевно, сама людина і її плем'я. Але ці відносини лежать поза межами держави і громадянського суспільства. Нас же цікавлять правові земельні відносини, оскільки на наш погляд, тільки з появою державної, публічної влади можлива поява самого права як суспільного явища, що захищає і санкціонує різні відносини в самому суспільстві.

Історія підтверджує, що розвиток відносин власності і право власності відбувається одночасно з розвитком самого суспільства. Без існування поняття про власність, і особливо приватної, неможливе суспільне життя. Не дарма І. Є. Енгельман звертає нашу увагу на те, що там, де приватна власність забезпечена слабо і мало розвинена, де поняття про неї невиразні й невизначені, там суспільство знаходиться ще в «дитячому стані». Поземельна власність, зокрема, представляє ті ж явища: вона розвивається з розвитком суспільства і, в свою чергу, стає умовою історичного прогресу [3, с. 1].

Таким чином, нас цікавлять ті земельні відносини, які лежать в одній історичній площині з появою державного утворення, появою перших історико-правових пам'ятників, документів, які б свідчили про статус землі

як об'єкта цивільних прав. Схоже пояснення можна знайти і при зверненні до праць окремих цивілістів, які закріплювали, що виняткове приватне володіння землею, для того, щоб уподібнитися володіння рухомою річчю, потребує визначення, відокремлення, штучної індивідуалізації предмета влади. Людина повинна ще сісти на землю, опанувати відому їй частину, наректи ім'я своє на землі, для того, щоб земля стала власністю. Ось природна причина, чому історія права власності на землю всюди пов'язана нерозривно, органічно з історією формування громадянського суспільства і влади його, від яких виходить санкція права. Ось чому у всіх народів в більшій чи меншій мірі поземельна власність веде своє походження від верховної влади, і на інвеституру від неї затверджує початкові свої підстави [4, с. 39].

При цьому під земельно-майновими відносинами, на думку окремих науковців слід розуміти правові, адміністративні, економічні та інформаційні взаємодії суб'єктів власності - державних і муніципальних органів влади, юридичних і фізичних осіб з питань стану, перетворення і передачі об'єктів власності - земельних ділянок і міцно пов'язаних з нею нерухомості [5, с. 42]. На нашу думку, це занадто широке розуміння майново-земельних відносин. Вище вказане визначення страждає занадто широким, на наш погляд, переліком регульованих відносин, тоді як, наприклад, адміністративні, інформаційні відносини в сфері землекористування не можна відносити до сфери власне майново-земельних відносин. Дані види взаємодії суб'єктів права не є справді майновими, оскільки ця категорія є, на наш погляд чисто громадянською. І питання про віднесення того чи іншого об'єкта прав до категорії майна, а отже, питання про володіння ним як об'єктом цивільного права та похідних від цього правомочностей титульного власника, слід звертати більшою мірою до норм цивільного права.

Види відносин, де об'єктом виступає «земля» диференціюються залежно від того, яким

якостям «землі» віддається пріоритет при правовому регулюванні різних видів відносин. Різноманітність підходів у визначенні особливих властивостей землі як об'єкта цивільних прав взагалі, підкреслено вже самим законодавцем, як наслідок, можна стверджувати, що існують різні види правовідносин, де загальним об'єктом виступає земля, але в різних якостях. У зв'язку з цим заслуговує особливого інтересу питання про з'ясування природи земельно-майнових відносин. Виходячи з даних міркувань, першочерговим є питання з'ясування, що ж собою являє категорія «майнові відносини», а саме - «майно», як воно розглядається цивільним правом.

Перш за все, слід зазначити, що «майно» належить до об'єктів цивільних прав як родове поняття, до якого віднесені окремі його види, а саме: речі (включаючи гроші і цінні папери як особливі різновиди речей) та інше майно (включаючи майнові права). Загальноприйняте розуміння речей в свою чергу, полягає в тому, що до таких відносять штучно створені або існуючі в природному вигляді предмети матеріального світу, доступні сприйняттю людини і здатні виступати в економічному обороті як товари [6, с. 103]. З позицій римського приватного права речі - це все, що оточувало людину, могло бути об'єктом речового права і містило в собі певну цінність.

Зміст групи, яка нас цікавить, суспільних відносин є суб'єктивні права та обов'язки учасників даних відносин. А оскільки суб'єктивне право - це міра можливої, або дозволеної поведінки уповноваженої особи, забезпечена юридичними обов'язками інших осіб, то в контексті проведеного дослідження нас особливо цікавила група саме суб'єктивних прав на землю як на певний вид майна, їх зміст, що існували відмінності в їх змісті протягом декількох історичних періодів розвитку самої держави.

Проблемі суб'єктивних прав в юридичній літературі приділено велику увагу. Ця тема стала основою для видання безлічі наукових праць найвідоміших правознавців. Слід пого-

дитися в тому, що суб'єктивне право на землю є закріпленою в законі мірою можливої, дозволеної поведінки особи - власника права - у відношенні, групи, що належить йому, забезпечену кореспондуючим цьому праву обов'язком конкретної особи або необмеженого кола осіб. Це комплекс певних правомочностей, що включає в себе в різних поєднаннях правомочності щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою. Обсяг правомочностей власника суб'єктивного земельного права залежить від виду такого права.

Максимально широкі правочинності мають власники земельних ділянок, які володіють, користуються і розпоряджаються землею на свій розсуд в межах, встановлених законом. Всі інші права є похідними від права власності, і тому обсяг їх змісту визначається не тільки законом, а й волею власника. На сьогоднішній момент земля включена в цивільний оборот, в зв'язку з чим остаточно і безповоротно, земельні відносини визнані майновими. У своїй майновій частині земельні і цивільні правовідносини однорідні. Тому і раніше при регулюванні даних відносин, коли існував пробіл в земельному законодавстві, застосовувалися норми Цивільного кодексу [7, с. 21].

Під таким кутом зору слід визнати, що сучасні земельні відносини - це відносини суб'єктів-власників прав на землю (держави і муніципальних утворень, юридичних і фізичних осіб), з приводу володіння і користування землею як об'єктом цивільних прав, з умовами та обмеженнями, встановленими земельним законодавством. Оскільки земля хоч і є об'єктом цивільних прав, але все ж має ряд специфічних особливостей, а, отже, потребує особливої охорони державою і суспільством.

В цілому можна говорити про досить високий ступінь розвитку права власності на землю, при цьому державне регулювання виявлялося тут другорядним і викликаним потребами конкретного випадку. Основним же джерелом земельного права залишалося звичаєве право - неформалізовані регулято-

ри, які не мали документальних джерел свого закріплення, але разом з тим, що відповідали основним засадам укладу суспільства. Як уже зазначалося, особливістю прав на землю в досліджуваній період виступає залежність повноважень від особистості суб'єкта права. Крім того, ще однією особливістю прав на землю є їх багаторівнева система, коли одну земельну ділянку обтяжено правами багатьох суб'єктів.

Поступове посилення господарської експлуатації земель призвело до підвищення значущості земельної власності і до збільшення обороту земель. Наприклад з моменту утворення Російської імперії та поширення її влади на українські території, економічне життя держави помітно активізувалося. Це стимулювало розвиток цивільного обороту і, як наслідок, з'явилися нові правові режими нерухомих речей, основним видом яких є землі. Тоді ж вперше, власне, і з'являються терміни «нерухомість», «нерухоме майно», «нерухомі речі». Вони з'явилися у вітчизняному правознавстві саме після того, як склався досить розвинений поземельний оборот.

Послідовне закріплення поняття та ознак права власності відображається і в тексті Зводу законів: Хто був першим набувачем майна, за законним зміцненням його у приватній приналежності, отримав владу, в порядку, встановленому цивільними законами, виключно і незалежно від особи сторонньої володіти, користуватися і розпоряджатися ним вічно і спадково, доки не передасть цю владу іншому, або кому влада ця від першого її набувача дійшла безпосередньо або через наступні законні передачі і зміцнення: той має на це майно право власності [8, с. 101]. Найбільш поширеними підставами набуття прав на землю як і раніше були договори, угоди, набувальна (земська) давність, а також особливе, «дарування» земель главою держави своїм підданам.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що представлений період - ймовірно, найбільш значний в історії формування права власності на землю. В цей час здійснилося: розмежування особистого царського і державного майна, що перебували єдиним комплексом – тобто виникли підстави для розрізнення приватного та публічного власності, розведення характеру прав та повноважень; ліквідація особливих юридичних статусів колишніх самостійних володінь і правових преференцій; виникнення помісного землеволодіння як масової форми умовного тримання і поводження його в основний засіб утримання і забезпечення «государевих людей»; скорочення церковного землеволодіння і звуження правомочностей даної категорії власників; звуження селянського землеволодіння і поступове переведення селян-власників на стан державних селян - визнання селянських земель, раніше вільних від феодалної ієрархії земельних прав, державними. Спочатку, в основі земельних відносин лежала повна свобода особистості, яка доходила до права розпоряджатися собою і своїм майном на умовах, що визначаються лише своїм розсудом і положенням в суспільстві. Саме тому існувало безліч різних форм залежного володіння землею, але поступово ця свобода призводить до встановлення як особистої, так і поземельної залежності між політично і економічно сильними і слабкими представниками землеволодіння і обороту землі. При розгляді різних форм і видів землекористування і землеволодіння, автор приходять до висновку про те, що зміст конкретного права залежало від статусу суб'єкта зазначеного права. Крім того в досліджуваній період існує досить розгалужена система поземельних прав, пов'язана в першу чергу з особливостями станового ладу, а також великою та багатонаціональною територією.

Анотація

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу становлення та трансформації земельних правовідносин у системі політико-правових учень (на прикладі XVIII – першої половини XX століття).

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що представлений період - ймовірно, найбільш значний в історії формування права власності на землю. В цей час здійснилося: розмежування особистого царського і державного майна, що перебували єдиним комплексом, тобто виникли підстави для розрізнення приватного та публічного власності, розведення характеру прав та повноважень; ліквідація особливих юридичних статусів колишніх самостійних володінь і правових преференцій; виникнення помісного землеволодіння як масової форми умовного тримання і поводження його в основний засіб утримання і забезпечення «государевих людей»; скорочення церковного землеволодіння і звуження правомочностей даної категорії власників; звуження селянського землеволодіння і поступове переведення селян-власників на стан державних селян - визнання селянських земель, раніше вільних від феодалної ієрархії земельних прав, державними. Спочатку, в основі земельних відносин лежала повна свобода особистості, яка доходила до права розпоряджатися собою і своїм майном на умовах, що визначаються лише своїм розсудом і положенням в суспільстві. Саме тому існувало безліч різних форм залежного володіння землею, але поступово ця свобода призводить до встановлення як особистої, так і поземельної залежності між політично і економічно сильними і слабкими представниками землеволодіння і обороту землі. При розгляді різних форм і видів землекористування і землеволодіння, автор приходить до висновку про те, що зміст конкретного права залежало від статусу суб'єкта зазначеного права. Крім того в досліджуваній період існує досить розгалужена система поземельних прав, пов'язана в першу чергу з особливостями станового ладу, а також великою та багатонаціональною територією.

Ключові слова: земельні відносини, інститут приватної власності на землю, українські території у складі Російської імперії, правове регулювання, форми власності, українські губернії.

Zhyravetskyi T.M. Formation and transformation of land relations in the system of political and legal doctrines (on the example of XVIII – the first half of the twentieth century)

Summary

The scientific article is devoted to the research and complex analysis of the formation and transformation of land relations in the system of political and legal doctrines (on the example of XVIII - the first half of the twentieth century).

Taking into account the doctrinal research, it is stated that the presented period is probably the most significant in the history of land ownership formation. At this time there was: the separation of personal royal and state property, which were a single complex, ie there were grounds for distinguishing between private and public property, the separation of the nature of rights and powers; elimination of special legal statuses of former independent possessions and legal preferences; the emergence of local land tenure as a mass form of conditional detention and its treatment as the main means of maintaining and providing "sovereign people"; reduction of church land ownership and narrowing of the powers of this category of owners; narrowing of peasant land tenure and the gradual transfer of peasant owners to the state of state peasants - recognition of peasant lands, previously free from the feudal hierarchy of land rights, state. Initially, the basis of land relations was the complete freedom of the individual, who came to the right to dispose of themselves and their property on terms determined only by their discretion and position in society. That is why there were many different forms of dependent land ownership, but gradually this freedom leads to the establishment of both personal and land

dependence between politically and economically strong and weak representatives of land tenure and land turnover. When considering the various forms and types of land use and land tenure, the author concludes that the content of a particular right depended on the status of the subject of this right. In addition, in the study period there is a fairly extensive system of land rights, associated primarily with the peculiarities of the class system, as well as a large and multinational territory.

Key words: land relations, institute of private land ownership, Ukrainian territories within the Russian Empire, legal regulation, forms of ownership, Ukrainian provinces.

Список використаних джерел:

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Киев : Н. Я. Оглобин, 1915. 800 с.
2. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права. Учебник. Москва : Статут, 2002. 800 с.
3. Энгельман И. Е. О приобретении права собственности на землю по русскому праву. Санкт-Петербург : Тип. Н. Тиблена и Ко, 1859. 221 с.
4. Аратский Д. Б., Кошкина Л. И. Правовое регулирование земельно-имущественных отношений: учебное пособие. Москва, 2003. 176 с.
5. Дудин А. П. Объект правоотношения (вопросы теории). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1980. 81 с.
6. Подопригора А. А. Основы римского гражданского права: учебное пособие. Киев: Выща школа, 1990. 283 с.
7. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1950. 368 с.
8. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1959. 280 с.
9. Матузов П. И. Субъективные права граждан СССР. Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1966. 190 с.